

تشریفات دادرسی مدنی الکترونیکی

*محمد آقایی *عباس کریمی ***مصطفی السان

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۰/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۲۸

چکیده

با وجود تمایل زیادی که در کشورمان برای الکترونیکی کردن دادرسی وجود دارد، چالش‌های عمده‌ای بر سر راه این نوع از دادرسی وجود دارد یا حداقل انتظار می‌رود که وجود داشته باشد. باید توجه داشت که قواعد ماهوی متفاوتی بر دادرسی الکترونیکی حاکم نیست؛ در عین حال، اگر قرار باشد از ارتباطات الکترونیکی برای برگزاری جلسه رسیدگی، استماع شهادت شهود، تبادل لوایح، ابلاغ و.. استفاده شود، واضح است که تشریفات (آیین دادرسی) تا حدود زیادی متفاوت خواهد بود. این مقاله به بررسی رسیدگی و استماع الکترونیکی، احراز هویت طرفین و صحت فرایند رسیدگی، اصول تشریفات حاکم بر دادرسی مدنی الکترونیکی، فرایند اعتراض الکترونیکی به رأی و حوزه‌های اثرگذاری فناوری اطلاعات پرداخته و در پایان راهکارهای عملی و اجرایی برای نظام دادرسی کشورمان ارائه می‌کند. واژگان کلیدی: دادرسی الکترونیکی، شهادت از راه دور، احراز هویت، فرایند دادرسی.

---

*دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران

**استاد دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)

***استادیار دانشگاه شهید بهشتی

مقدمه

پیشرفت و فناوری به عنوان یکی از موضوعاتی که در جامعه بشری همواره در حال تداوم و گسترش است؛ دارای آثاری است که در سطوح مختلف از جمله آموزش، تجارت، صنعت و ... دیده می‌شود. برای مثال آموزش از راه دور و وجود دانشگاه‌های مجازی، تجارت الکترونیک و مانند آن، نمونه‌هایی از این امر هستند. نظام عدالت کیفری و روند دادرسی نیز به عنوان یک نهاد ایجاد شده توسط انسان، از این پیشرفت و فناوری بی‌تأثیر نبوده و بر مبنای نیازهای روز، تغییراتی یافته که به بهبود آن کمک نموده است. موضوع این تغییرات، توسعه عدالت است یا حداقل سعی شده تا روند حرکتی آن به این سمت باشد. ورود فناوری و مجازی شدن دادرسی، یکی از مظاهر این تغییرات است که در آن با کاستن از زمان رسیدگی (عدم تطویل دادرسی) و کم کردن هزینه‌ها، به نوعی «عدالت مجازی» مورد نظر بوده است.

در این مقاله ضمن پنج گفتار به ترتیب، این مباحث بررسی می‌شود: رسیدگی و استماع الکترونیکی (گفتار اول)، احراز هویت طرفین و صحت فرایند رسیدگی (گفتار دوم)، اصول تشریفاتی حاکم بر دادرسی مدنی الکترونیکی (گفتار سوم)، فرایند اعتراض الکترونیکی به رأی (گفتار چهارم) و حوزه‌های اثرگذاری فناوری اطلاعات (گفتار پنجم).

گفتار اول: رسیدگی و استماع الکترونیکی

این حق که باید دعوی هر یک از طرفین به طور کامل شنیده شود، نوعی تعامل و تقابل با دو خصیصه سرعت و ارزانی دارد. ارکان آن عبارت از ۱) فراهم ساختن فرصت‌های لازم و امکانات فنی مناسب به اقتضای موقعیت‌ها و متناسب با مباحثی که پیش می‌آید و ۲) استفاده از شیوه‌های مناسب برای استماع ادله، می‌باشد. رکن دوم، به‌ویژه باید در دادرسی‌هایی که در آن سرعت مدنظر است، لحاظ شود.

رکن نخستین حق استماع، یعنی اعطای فرصت و امکانات مناسب، بسته به موقعیت و نوع اقدام مطلوب و فراهم ساختن امکان عمل متقابل در مقابل اقدامات دادرسی طرف دیگر، ممکن است در دادرسی مدنی الکترونیکی مورد مناقشه باشد: آیا واقعاً می‌توان مبادله چند نامه الکترونیکی را کافی دانست؛ یا گاه میزگرد دیداری یا تلفنی ضرورت دارد؟ پرواضح است که یکی از نقطه‌ضعف‌های عمده دادرسی مدنی الکترونیکی، فقدان ارتباط رو در رو می‌باشد. ارتباطی که امکان تصمیم‌گیری صحیح را از طریق احساس بی‌طرفی، صداقت در اظهارات، شکل بیان و یا فضای حاکم بر جلسه دادرسی فراهم می‌آورد. حتی با میزگرد دیداری یا تلفنی هم این ضعف، به سختی قابل جبران است. اما نباید انکار کرد که حتی در دادرسی برون‌خط نیز این رویه مقبول می‌باشد که حضور شخصی (فیزیکی) برای مسلم شدن رعایت حق استماع، ضرورتی ندارد.^۱

بنابراین، یکی از مهمترین مشکلات دادرسی مدنی کاملاً الکترونیکی، عدم حضور فیزیکی و آثار حقوقی - روانی ناشی از این وضعیت می‌باشد. گفتگوی تلفنی یا ارتباط زنده‌ی تصویری، هیچ‌گاه نمی‌تواند مبین تمام واقعیاتی باشد که ماهیت اختلاف طرفین یا ذهنیت طرف متخلف را تشکیل می‌دهد. با اطمینان می‌توان این ادعا را مطرح ساخت که این اشکال، ویژگی‌های دائمی تمامی انواع رسیدگی‌های کاملاً الکترونیکی خواهد بود و باید با لحاظ معایب و مزایایی که این شیوه از دادرسی دارد، در مورد هر پرونده به طور خاص، این امر را بررسی کرد که آیا می‌توان از این شیوه، بهره گرفت یا نه. برای مثال، در مورد اختلافاتی که دادرسی یا داور، نیازی به حضور و به اصطلاح دادرسی اختصاری نمی‌بیند، می‌توان از دادرسی برخط استفاده کرد. تعداد این دعاوی آنقدر زیاد است که بتوان به آینده دادرسی برخط و سهم عمده‌ی آن از اختلافات بازرگانی، به‌ویژه در حوزه دعاوی مالی و تجاری امیدوار بود.

^۱ ر.ک.: السان، مصطفی، جنبه‌های حقوقی داوری آن‌لاین، نامه مفید، شماره ۵۸، اسفند ۱۳۸۵.

۲۳۲.... تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

استفاده از شیوه‌های برخط با این خطر روبروست که افراد غیرمجاز، به فرایند دادرسی دسترسی پیدا کرده و با اطلاع از وقایع پرونده، حتی رأی صادره را دستکاری می‌کنند. این خطر نیز از جمله نقطه‌ضعف‌های دادرسی برخط به شمار می‌آید که باید آن را با استفاده از پیشرفته‌ترین وسایل ارتباطی و رعایت جوانب احتیاط به حداقل ممکن رسانید.

دومین رکن حق استماع، توجه کامل به ادله اثباتی است که خود می‌تواند در محیط برخط مسأله‌ساز باشد.^۱ اغلب، احتمال استناد به مدارک موجود در تارنما یا پایگاه داده وجود دارد. برای بازیابی و بازبینی اطلاعات و مدارک در محیط برخط، در اکثر موارد به متخصص ثالثی نیاز است که همین امر با اصل استماع مستقیم ادله تناقض داشته و دخالت دیگری را در متن پرونده و جریان دادرسی منجر می‌شود. علاوه بر این، استفاده از خدمات تخصصی، خودبخود هزینه دادرسی را افزایش داده و منجر به اتلاف وقت می‌گردد. مسایل دیگری راجع به ادله مطرح می‌شوند که در این محیط باید نسبت به آنها دقت کافی مبذول داشت: ادله نباید در معرض گم شدن یا تحریف قرار گیرد و باید امکان تشخیص هویت شهود و مطلعین، به لحاظ علمی و فنی فراهم باشد. امکان اخیر با روشهای رمزگذاری و شناسایی، همچون امضای دیجیتال میسر می‌گردد.

فقدان ارتباط فیزیکی در رابطه دادرسی و شاهد، عملاً مانع از کشف تمام واقعیاتی است که در دادرسی سنتی امکان آن وجود دارد. این اشکال را می‌توان با سپردن تحقیق (حضور) از شهود به دادگاه یا مرجع داوری، به گونه‌ای که نتیجه آن را به مرجع برخط اعلام دارد، به حداقل رسانید. پرواضح است که تمسک به راهکار اخیر، رسیدگی را از حالت کاملاً برخط خارج می‌سازد و همین امر لزوماً اعتماد دادرسی برخط را به دنبال ندارد. به علاوه، فقدان ارتباط مستقیم بین دادرسی و شاهد، امکان دارد به عنوان مانعی در راه حق استماع محسوب گردد.

---

^۱ Girsberger, Daniel & Schramm, Dorothee, Cyber-Arbitration, European Business Organization Law Review, Vol. ۳, ۲۰۰۲, pp. ۶۱۲-۶۱۳.

اشکالات فوق سبب طرح پرسش دقیق تری می شود: چرا باید دادرس برخط، تنها محدود به همان نوع (برخط)، باشد و آیا اساساً - حتی با وجود توافق میان طرفین مبنی بر برخط بودن سراسر فرایند دادرسی - دادرس یا داور می تواند دستور انجام برخی از مراحل رسیدگی همچون تحقیق از شهود و مطلعین را به شیوه سنتی صادر کند؟ پاسخ، به طور قطع مثبت است. در واقع توافق خصوصی طرفین، اگرچه در اکثر موارد فاقد انعطاف و بی توجه به تمام واقعیات دادرسی می باشد، اما نافی این حقیقت نیست که مهم در دادرسی دست یافتن به «عدالت» است و جز در حالت سازش میان طرفین، دادرس یا داور برای نیل به این هدف می تواند به تمام رویه های متعارف - که البته در دادرسی های مبتنی بر «ترازی»، همچون داوری، نباید به طور کلی خارج از «اراده صریح یا ضمنی» طرفین اختلاف باشد - متمسک شود.

ایرادات فوق، عامل طرح سؤال دیگری می شوند: آیا طرفین دادرسی برخط می توانند از حقوقی که در دادرسی دارند، صرف نظر نمایند؟ در پاسخ باید اظهار داشت که امکان عدول از حقوق بنیادینی که هر یک از طرفین دارند، به هیچ وجه وجود ندارد. آزادی و اراده از جمله قواعد آمره به شمار می آید که عدول از آن قابل تصور نیست.

گفتار دوم: احراز هویت طرفین و صحت فرایند رسیدگی

در دادرسی برخط، همان دادرسی معمول، باید هویت طرفین رسیدگی و نیز شهود و مطلعین احراز شود. ساز و کاری که می تواند در این خصوص مورد استفاده قرار گیرد، حضور در یک مرجع رسمی (مانند دادگاه) و احراز هویت در آن محل است؛ حتی اگر آن مرجع، صلاحیت رسیدگی به اصل دعوا را نداشته باشد. مگر اینکه ابزارهای دقیقی برای احراز هویت از طریق اطلاعات منحصر به فردی که قبلاً از شخص به ثبت رسیده، وجود داشته باشد. مانند اینکه خواهان در دادگاه یا مرجع قانونی دیگری حاضر شده و اثر انگشت و شکل صورت وی به وسیله دستگاههای دقیق ذخیره می شود. پس از آن وی می تواند از طریق رایانه شخصی یا با حضور در محل خاصی که

۲۳۴....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

در نظر گرفته شده، بعد از تطبیق سوابق موجود با اطلاعات ورود در روند دادرسی - به عنوان یکی از طرفین دعوا یا شاهد یا مطلع - شرکت نماید. در این مورد، هرچند اشکال عدم رو در رویی فیزیکی باقی می‌ماند، اما می‌توان با نرم‌افزارها و سخت‌افزارهای پیشرفته، این اشکال و نیز احتمال سرقت هویت را به حداقل ممکن رسانید.

مرجع رسیدگی کننده در دادرسی غیرحضوری می‌تواند از کارشناس و متخصص ارتباطات و فناوری اطلاعات برای احراز هویت و نیز اطمینان نسبت به درستی فرایند دادرسی استفاده نماید. با توجه به ماده ۱۱ ق.ت.ا منع قانونی در اجرای تشریفات رسیدگی به صورت برخط وجود ندارد؛ مگر اینکه در عمل با استفاده از این شیوه نتوان امکان دادرسی عادلانه (در مفهوم عام آن) را فراهم ساخت.

گفتار سوم: اصل همگامی با پیشرفت‌ها و استانداردهای جهانی

یکی از اصول نوین مطرح در دادرسی مدنی، اصل همگامی با پیشرفت‌ها و استانداردهای جهانی می‌باشد. سابقه‌ای برای این اصل در مقررات بین‌المللی و تحقیقات انجام یافته، ملاحظه نشد. با این همه آن را باید از آن جهت در زمره اصول دادرسی منصفانه محسوب داشت که حق هر کسی، برخورداری و استفاده از آثار پیشرفت می‌باشد و نظام دادرسی نمی‌تواند از تحولاتی که به خصوص در پی معرفی روش‌های جدید ارتباط، بایگانی، ابلاغ و تحصیل دلیل محقق شده، خود را به دور نگه دارد.

هرچند ضرورت تغییر ساختاری نظام دادرسی، همگام با پیشرفت‌های جهانی داخل در شمول این اصل می‌باشد، اما آثار آن را بیشتر باید در خصوص نقش فناوری در دادرسی‌های نوین مورد بررسی قرار داد. امروزه در این مورد اجماع وجود دارد که بایگانی الکترونیکی اسناد، مدارک، پرونده‌ها، لوایح، نتیجه‌ی تحقیقات و آزمایش‌ها و..

بهترین راهکار برای پایان دادن به تراکم کاغذ، بهانه‌جویی دفاتر محاکم مبنی بر گم شدن - کل یا اوراق - پرونده و دسترسی آسان به تمام سوابق و آرا می‌باشد.^۱

در کشورمان، اقداماتی برای بایگانی الکترونیکی پرونده‌ها و رایانه‌ای کردن برخی از اقدامات همچون تقدیم لوایح و دفاعیات، در برخی از شعب به طور خاص (در تهران مجتمع قضایی عدالت) انجام گرفته و اقدامات و فعالیت‌هایی نیز از سوی قوه قضائیه در حال پیگیری و انجام می‌باشد.^۲ ضمن اعلام قابل تقدیر بودن این اقدامات که نشان از پذیرش فناوری در نظام قضایی کشورمان دارد، باید اظهار داشت که رویکرد دادگستری کشورمان به استفاده از فناوری در دادگستری کند و موردی می‌باشد.

وقتی در سایر کشورها، از جمله ایالات متحده، کانادا و انگلیس، تدابیری برای برگزاری برخط (آن‌لاین) جلسات دادرسی،^۳ مبادله‌ی اینترنتی لوایح، ابلاغ از طریق نامه‌ی الکترونیکی،^۴ اینترنتی کردن جلسات دادرسی تا حد امکان و مواجهه‌ی دیداری- شنیداری شهود و مطلعین از طریق شبکه‌ی داخلی دادگستری یا اینترنت، اندیشیده شده

^۱ McMillan, James E, *Toward the Electronic Court*, **trial**, ۱۹۹۵, pp. ۲۳-۲۴; Jacobius, A, *Two More Courts Add Electronic Filing*, *American Bar Association Journal*, Vol. ۲۰, ۱۹۹۵, p. ۲۰; Kirdendall, J. N, *Where Judges Fit in to Electronic Future*, **Judge Journal**, Vol. ۳۵ (۱), ۱۹۹۶.

^۲ برای مثال، مجتمع قضایی شماره‌ی ۳۴ (شورای حل اختلافات اینترنتی)، ویژه‌ی دعاوی اینترنتی است و هر زمان که فردی در حوزه‌ی اینترنت مشکلی داشته باشد، می‌تواند به شکل حضوری و یا به صورت رونوشت اعتراض خود را به صورت اینترنتی به آدرس shora@isp.ir اعلام کند.

^۳ See: Ponte, Lucille M, *The Michigan Cyber Court: A Bold Experiment in the Development of the First Public Virtual Courthouse*, **The North Carolina Journal of Law & Technology**, Vol. ۴, ۲۰۰۲, pp. ۵۱-۹۲.

^۴ *The Commercial and Admiralty Courts, E-mail Communication with the Court (Guidance)*; See: Brooke, Vol. ۲, **op. cit.**, pp. ۲۷۱-۲۷۳.

۲۳۶....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

است؛^۱ تلاش‌های کشورمان را در الکترونیکی کردن محاکم، علی‌رغم آشنایی نسبتاً خوب مردم به فناوری‌های نوین و مزایای آن، باید ناچیز ارزیابی کرد.

قاعده ۲۶ از قواعد آ.د.م ایالات متحده، بر ضرورت ابراز ادله، مدارک و داده‌پیام‌های الکترونیکی از سوی طرفین دعوا تأکید کرده و برای آن مهلت ۱۴ روزه‌ای را بعد از دستور دادگاه برای برگزاری نشست مشترک که اغلب ۱۲۰ روز پس از ثبت درخواست رسیدگی تعیین می‌شود، مقرر نموده است. به علاوه، قواعد ۱۲ و ۵۶ همین کشور به نحوی ارزیابی با مدارک الکترونیکی ارتباط دارد. بنابراین می‌توان قبول اسناد و مدارک الکترونیکی را به عنوان دلیل در محاکم کامن‌لا به وضوح مشاهده کرد.

در حقوق انگلیس، قواعد متعددی به نقش ارتباطات الکترونیکی در دادرسی مدنی پرداخته‌اند؛ از جمله قاعده ۵ که به «مدارک دادگاه» اختصاص دارد، در بندهای مختلف نحوی تهیه، امضا، تحویل، ابلاغ، بایگانی و ارسال مدارک را به شیوه‌ی الکترونیکی مدنظر قرار داده است.^۲ علاوه بر آن، نحوی تعامل از طریق نامه‌ی الکترونیکی در قواعد مختلف از جمله قاعده (۱)(۲) ۶ و (۷)(۲) ۶ مطرح شده است.

در مورد پذیرش ادله و مدارک الکترونیکی به عنوان دلیل اثبات دعوای مدنی، باید اظهار داشت که با توجه به اصول دادرسی، نباید شکل و ساختار متفاوت مدارک، مانع از پذیرش آنها به عنوان دلیل اثباتی یا منجر به قایل شدن ارزش اثباتی کمتر برای آنها در مقایسه با اسناد کاغذی باشد.^۳

---

^۱ Stanfield, Allison, Cyber Courts: Using the Internet to Assist Court Processes, *Journal of Law and Information Science*, Vol. ۸, ۱۹۹۷.

^۲ See: Practice Direction-Communication and Filing of Documents by E-mail; The Practice Direction Supplements UK-CPR, Rule ۵.۵.

^۳ بر طبق ماده ۶ قانون تجارت الکترونیکی، «هر گاه وجود یک نوشته از نظر قانون لازم باشد، «داده پیام» در حکم نوشته است..»؛ نیز بنابر ماده ۷ همان قانون، «هرگاه قانون وجود امضا را لازم بداند امضای الکترونیکی مکفی است» و مطابق با ماده ۱۲ همان قانون، «اسناد و ادله اثبات دعوی ممکن

هرچند به لحاظ مقررات تشریفاتی و استفاده از ارتباطات الکترونیکی در دادگاه‌ها، اقدامات همه‌جانبه و روزآمدی برای هماهنگی با معیارهای جهانی صورت نگرفته است؛ با این حال، تصویب و پیشنهاد مقررات ماهوی راجع به تجارت الکترونیکی^۱ و لایحه‌ی مجازات جرایم رایانه‌ای و نیز امضای عهدنامه سازمان ملل متحد درباره استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، مصوب ۲۳ نوامبر ۲۰۰۵ مجمع عمومی^۲، نویدبخش آینده‌ای قابل اتکا از حیث مقررات همگام با پیشرفت‌های جهانی به شمار می‌آید.

گفتار چهارم: اصل رعایت برابری و عدم تبعیض

هرگاه ساز و کاری که برای دادرسی الکترونیکی اندیشیده می‌شود، به لحاظ فنی نتواند امکانات برابری را در اختیار طرفین دعوا قرار دهد، نمی‌توان آن را به عنوان جزئی از آیین دادرسی صحیح (عادلان) به رسمیت شناخت.

است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی «داده پیام» را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد».

^۱ قانون تجارت الکترونیکی در هفدهم بهمن‌ماه سال ۱۳۸۲، در مجلس شورای اسلامی تصویب شده و در تاریخ ۸۲/۱۰/۲۴ به تأیید شورای نگهبان رسیده است؛ (نک: روزنامه رسمی ۱۳۸۲/۱۱/۱۱ - سال ۵۹، شماره ۱۷۱۶۷). علی‌رغم اقتباس این قانون از برخی مقررات معتبر بین‌المللی، ورود در برخی مسایل فنی و غیرضروری، آن را برای محاکم غیرقابل استناد ساخته‌است؛ به‌گونه‌ای که تاکنون رویه‌ی قضایی خاصی به استناد آن شکل نگرفته است.

^۲ ایران در تاریخ ۲۷ سپتامبر ۲۰۰۷ (۱۳۸۶/۷/۱۵)، عهدنامه سازمان ملل متحد درباره استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی را امضا کرده است. برخلاف بسیاری از عهدنامه‌های بین‌المللی که به دلایل نامعلوم در امضا و الحاق به آنها تأخیر شده، سرعت اقدام قوه‌ی مجریه در امضای زودهنگام عهدنامه‌ی مذکور، که دلالت بر علاقه ایران به تصویب رسمی آن دارد، ستودنی است.

۲۳۸....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

با توضیحات فوق می‌توان دریافت که در مورد اختلافات حقوقی که از طریق دادرسی الکترونیکی حل و فصل می‌شود، باید احتیاط ویژه‌ای به کار گرفته شود تا رویه‌ای که در فرایند رسیدگی به اختلافات در پیش گرفته می‌شود، منجر به تبعیض میان طرفین یا محرومیت آنها از حقوق قانونی خویش نگردد. در نتیجه، هر آیینی که معرفی می‌شود باید با این رویکرد طراحی و اجرا شود که طرفین بتوانند ادله و مستندات خود را - که مبنای اصلی رأی مرجع رسیدگی‌کننده را تشکیل می‌دهد - آزادانه و بدون هر نوع مشکل فنی که ارزش یا دلالت دلیل را متاثر می‌سازد، در فضای مجازی ارایه نمایند.

گفتار سوم: اعتراض الکترونیکی نسبت به رأی

اعتراض به رأی می‌تواند به صورت الکترونیکی انجام گیرد. در مورد دادرسی‌های تمام‌الکترونیکی، مانند رسیدگی به دعوای راجع به نام‌دامنه، اگر قانون شکایت از رأی را قبول کرده باشد، اعمال این حق باید به صورت الکترونیکی انجام گیرد. همچنین، در دادرسی سنتی، می‌توان برخی از مراحل شکایت، مانند ثبت دادخواست (تجدیدنظر، فرجام، اعتراض شخص ثالث) و ابلاغ به اصحاب شکایت و بایگانی را به صورت الکترونیکی درآورد. با این روش، در مصرف کاغذ و نیز در هزینه و وقت، صرفه‌جویی قابل توجهی صورت می‌گیرد.

شکایت الکترونیکی از رأی، تابع همان محدودیتها و ضوابطی است که در ق.آ.د.م و قوانین و مقررات مرتبط معین شده است. از جمله اینکه، شاکی باید مهلت شکایت را رعایت کند؛ دادگاه حتماً باید «تبادل لوایح» و اصل تناظر را در رابطه طرفین اعمال نماید (ماده ۳۴۶ ق.آ.د.م) و اصحاب دعوا باید نشانی معتبر الکترونیکی برای خود - و حسب مورد، مخاطب - جهت انجام صحیح ابلاغ معرفی کنند.

نکته مهم آن است که چون در مقاطع و مراحل هم‌چون تجدیدنظر و فرجام، تشکیل جلسه دادرسی الزامی نیست؛ بخش بیشتری از این رسیدگی‌ها می‌تواند به

صورت الکترونیکی درآید. حتی با پیش‌بینی تمهیدات لازم، می‌توان رأی صادره را به صورت الکترونیکی به طرفین ابلاغ نمود یا در صورت ارجاع امر به کارشناس، ابلاغ رونوشت اوراق و مدارک و قرار کارشناسی به وی به صورت کاملاً الکترونیکی انجام گیرد.

بدیهی است که چنین اقداماتی، از جمله نیازمند فراهم بودن زمینه‌ها و زیرساخت‌هایی است که در این پژوهش به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته است.

مبحث پنجم: حوزه‌های تأثیرگذاری فناوری اطلاعات

حوزه‌های تأثیر گذارگذاری فناوری اطلاعات در دو قسمت مورد بررسی قرار داد:

الف) جنبه‌های ماهوی: بررسی کلیات جرائم تجارت الکترونیکی و سپس عناصر اختصاصی هر یک از آنها.

ب) جنبه‌های شکلی: بررسی آیین دادرسی و کشف علمی ویژه جرائم تجارت الکترونیکی از جهت سیاست کیفری، فقط جرایمی می‌بایست تحت عنوان جرائم تجارت الکترونیکی جرم‌انگاری شوند که به تشخیص قانونگذار، به لحاظ عمیقتر بودن خسارات ناشی از آنها در بستر مبادلات مالی الکترونیکی، مستوجب برخورد شدیدتری نسبت به جرائم رایانه‌ای عام یا جرائم سنتی مربوطه باشند.^۱

قانون تجارت الکترونیکی ایران از چنین فلسفه‌ای برای جرم‌انگاری تبعیت ننموده است. با نیم‌نگاهی به مباحث جرم‌شناسی پیشگیرانه، راهکارهای پیشگیری فنی و امنیت شبکه نقش مهمی در مهار جرائم تجارت الکترونیکی ایفا می‌کند.

---

^۱ فرخ‌پهلوی، عبدالحسین و بصیری، ساسان، اصول طراحی درگاه دولت الکترونیک، تحول اداری، دوره

۲۴۰....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

گفتار اول: ارائه مجوز تلفنی به ضابطين در موارد فوری

با توجه به بخشی از ماده ۴۷ قانون آیین دادرسی کیفری که بیان می‌دارد: «هرگاه فردی خارج از وقت اداری به علت هر یک از عناوین مجرمانه تحت نظر قرار گیرد، باید حداکثر ظرف یک ساعت مراتب به دادستان یا قاضی کشیک اعلام شود...» و در پاسخ به اینکه «اعلام» باید تلفنی یا مکتوب باشد باید گفت قاعداً همه این اعلامها و اطلاعات و حتی گرفتن مجوزها باید کتبی باشد.

رویه قضایی نیز در اغلب موارد به این صورت است که اگر این اعلامها در خارج از ساعات اداری یا در روزهای تعطیل باشد و نیز در

مواردی که قضات کشیک حضور ندارند، اگر مسئله دارای اهمیت و جدیت خاصی بوده و ضابطين دادگستری نیاز داشته باشند که به سرعت موضوع را پیگیری کنند، مانند پرونده‌های قتل، معمولاً به صورت تلفنی مجوز داده می‌شود. به عنوان مثال، تاکنون برای گرفتن مواردی مانند حکم جلب یا دستور ورود به منزل، قانون الزام کرده بود که این اقدام باید با مجوز دادسرا باشد اما همانطور که گفته شد، در موارد دارای اهمیت و فوریت بسیار که دریافت مجوز از مقام قضایی برای ضابطين دادگستری امکانپذیر نیست، معمولاً ضابطين خود وارد عمل شده و پس از آن، مجوز کتبی اخذ کرده و همراه با تاریخ و ساعت مقدم، بر روی پرونده قرار می‌دهند. البته این موضوع در اغلب موارد مربوط به پرونده‌هایی است که ضابطين بر اساس رویه قضایی اطلاع دارند که مقام قضایی حتماً مجوز لازم را به آنها خواهد داد. مثالی که می‌توان به آن اشاره کرد، مربوط به پرونده‌های مواد مخدر است که ضابطين ممکن است به طور ناگهانی از خرید و فروش مواد مخدر مطلع شوند و در صورت در دسترس نبودن بازپرس یا دادستان، در محل جرم حاضر شده و بعداً مجوز مورد نیاز را از دادستان دریافت کنند.^۱ (دژپسند، ۱۳۸۲، ص ۲۴۱). با اینکه در قانون آیین دادرسی کیفری، به این موضوع

^۱ دژپسند، فرهاد، تجارت الکترونیک ابزاری برای کاهش شکاف دیجیتالی، فصلنامه عصر ارتباط، شماره

تصریح شده است که «مراتب به دادستان یا قاضی کشیک اعلام شود» اما در عمل، این اقدام و پیگیری به صورت تلفنی یا احتمالاً از طریق شبکه ملی عدالت بوده که در قانون آیین دادرسی الکترونیکی به آن اشاره شده و چیزی شبیه اتوماسیون اداری است. در این روش، از طریق اتوماسیون اداری این موارد در کارتابل دادستان قرار داده شده و اینگونه، مراتب به او اعلام می‌شود. در این قانون آمده است که قوه قضاییه موظف است به منظور ساماندهی ارتباطات الکترونیکی بین محاکم، ضابطان و دستگاههای تابعه خود و نیز سایر اشخاص حقیقی و حقوقی که در جریان دادرسی به اطلاعات آنها نیاز است «شبکه ملی عدالت» را با به کارگیری تمهیدات امنیتی مطمئن از قبیل امضای الکترونیکی راه اندازی کند. مراجع قضایی نیز می‌توانند استعلامات قضایی و کسب اطلاعات لازم را از طریق شبکه ملی عدالت به عمل آورند. در این صورت دستگاههای دولتی، نهادهای عمومی غیردولتی و شخصیت‌های حقوقی بخش خصوصی موظفند پاسخ لازم را از طریق شبکه مزبور اعلام کنند.^۱

شهادت مجازی و مواجهه

به موجب قانون اساسی آمریکا^۲ وی از اصول دادرسی، رعایت شرط مواجهه شاهد و متهم است. این شرط در قوانین عادی آمریکا تفسیر شده که لزوماً در برخی از موارد استثنایی، مواجهه فیزیکی نیاز نیست. به موجب قاعده ۱۵ آیین دادرسی فدرال^۳، بحث

^۱ فیضی، کامران و مقدسی، علیرضا، موانع و راهکارهای شکل‌گیری دولت الکترونیک در ایران، مجله توسعه و مدیریت، شماره ۲۲، ۱۳۸۳، ص ۹۸.

^۲ - به موجب اصل ۶ اصلاحی قانون اساسی ایالات متحده آمریکا (sixth amendment) رعایت شرط مواجهه ضروری است:

"In all Criminal Prosecutions, the Accused Shall Enjoy the Right...to be Confronted with the Witnesses Against him"

^۳. Rule ۱۵ of the Federal Rules of Criminal Procedure

۲۴۲....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

شده که اصل بر شهادت حضوری است جز در موارد استثنایی که این موارد استثنایی نیز در پرونده‌های مختلف بررسی شده است. برای مثال در پرونده‌ای^۱ که قرار بود یک طفل مورد تجاوز جنسی، علیه متهم شهادت دهد؛ به دلیل امکان فشار روانی وارده بر او در هنگام شهادت فیزیکی، در مورد او شهادت کنفرانسی مطرح شد. (رچا، ۲۰۰۶، ص ۳۷۲). مبحث حاضر در مورد وضعیتی است که «متهم» حضور فیزیکی ندارد ولی چون به هر حال چه متهم در دادگاه حضور نداشته باشد و چه شاهد، ایراد عدم مواجهه مطرح می‌شود، ما «شرط مواجهه» را بررسی می‌کنیم.

در مواجهه اصولاً دو هدف تعقیب می‌گردد که البته اهداف فرعی دیگری نیز ممکن است در کنار آنها وجود داشته باشد. هدف اول از مواجهه شاهد و متهم این است که متهم به راحتی بتواند شاهد را مورد سؤالات متقابل^۲ قرار دهد. هدف دوم نیز این است که با دیدن چهره به چهره یکدیگر، احتمال دروغ کاهش یابد. به عبارت دیگر شهادتی که بدون حضور متهم شهادت می‌دهد؛ شاید راحت‌تر بتواند واقعیات را انکار کند و حقایق را کتمان نماید ولی با حضور وی (متهم) تأثیر روانی دیدن چهره متهم، شاید شاهد را از این کار باز بدارد. با این اوصاف این سؤال مطرح است که آیا با وجود حضور متهم در زندان، این دو هدف تأمین می‌گردد یا خیر.^۳

بند اول: مواضعه و گفتگوی طرفین

---

^۱. Maryland v. Gray

^۲ - توضیح این مفهوم متعاقباً خواهد آمد.

^۳ - شرط مواجهه دارای آنچنان جزئیاتی است که در پرونده‌ای در دادگاههای امریکا در مورد شهادت یک زن مسلمان دارای «روبنده» این سوال مطرح شد که در صورت دادن شهادت از زیر «روبنده» آیا شرط مواجهه نقض شده است (Brian, Murray, Confronting Religion: Veiled Muslim)
Witnesses and the Confrontation Clause, Vol ۸۵, Notre Dame Law Review,
۱۷۲۸-۱۷۲۹, pp ۲۰۰۹-۲۰۱۰.

همانگونه که بیان شد دو هدف در بررسی مواجهه وجود دارد؛ مورد اول سؤالات متقابل و دیگری مواجهه به قصد رویارویی روانی متهم و شاهد است که ذیلاً می‌آید.

مواضعه و گفتگوی طرفین^۱، اصطاحی است که در ماده ۱۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ به کار رفته: «از متهمی جز در مورد مواجهه، به صورت انفرادی بازجویی به عمل می‌آید و نباید با همدیگر وارد در گفتگو و مواضعه شوند. رعایت موازین شرعی در مورد متهمین زن ضروری می‌باشد.» شبیه به این اصطلاح در حقوق آمریکا بحث «سؤالات متقابل» است. سؤالات متقابل دو حالت دارد. در یک حالت متهم و یا وکیل او از شاهد دادستانی، سؤالاتی را می‌نمایند؛ یعنی زمانی که شاهد مطالب خود را گفت؛ طرف مقابل این حق را دارد که با طرح سؤالاتی صحت و سقم حرف‌های شاهد را متوجه شود. به عبارتی دیگر در این حالت با درگیر کردن شاهد در پاره‌ای از سؤالات، تناقضات صحبت‌های او آشکار می‌شود. در مقابل دادستان نیز می‌تواند بعد از اینکه شاهد متهم، شهادت داد؛ سؤالاتی را از او بپرسد. آنچه مطرح می‌شود این است که آیا متهم در ویدئو کنفرانس به راحتی می‌تواند سؤالات خود را بپرسد. در اینجا باید قائل به تفویق شد. در صورتی که متهم دارای وکیل باشد و وکیل او نیز در دادگاه حضور فیزیکی داشته باشد (نه اینکه در زندان به همراه او باشد)، این مشکل تا حد بیشتری حل می‌شود؛ ولی در صورت عدم حضور وکیل در دادگاه؛ این مشکل باقی است. پاسخ به ا معضل پیشتر در بحث شرکت متهم در دادرسی آمد.

عده‌ای همین مشکل را در مورد شهادت مجازی طرح نموده‌اند؛ به این معنا که در شهادت مجازی نیز چون تصویر و صدای متهم با وقفه و کیفیت کمتر پخش می‌شود؛ امکان انجام سؤالات متقابل توسط وکیل متهم با مشکل مواجه است (فریدمن، ۲۰۰۲،

^۱ - ماده ۱۹۸ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ از متهمی جز در مورد مواجهه، به صورت انفرادی بازجویی به عمل می‌آید و نباید با همدیگر وارد در گفتگو و مواضعه شوند. رعایت موازین شرعی در مورد متهمی زن ضروری است.

۲۴۴....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

ص ۷۰۲). در مورد رسیدگی مجازی به اتهام نیز همین ایراد برای متهمی که در زندان حضور دارد وجود دارد.^۱

بند دوم: مشاهده حالات روانی و رفتاری شاهد

در وضعی که شهادت به طور مجازی صورت می‌گیرد؛ همین ایراد در مورد دیدن حالات روانی و رفتاری شاهد توسط مقامات دادگاه قابل طرح است. به عبارت دیگر وقتی شاهد به طور مجازی شهادت می‌دهد؛ فشار روانی بر روی او کمتر است و اگر بخواهد دروغ بگوید، راحت‌تر این کار را انجام می‌دهد؛ زیرا قضات و هیأت منصفه، متهم را به طور چهره به چهره نمی‌بینند تا آنها از نظر روانی بر او غالب شوند (السون، ۲۰۰۷، ص ۱۶۷۷). زمانی که شاهد در دادگاه حضور فیزیکی دارد و متهم در زندان است؛ ایراد مذکور در مقابل هیأت منصفه و قاضی رفع شده (یعنی تأثیر روانی دیدن چهره به چهره قاضی و شاهد به جای خود باقی است) ولی به دلیل عدم حضور فیزیکی متهم در دادگاه همچنان احتمال دروغگویی شاهد وجود دارد؛ زیرا همانگونه که گفته شد؛ برخورد چهره به چهره تأثیر روانی بیشتری به وجود می‌آورد.^۲

اصولاً مواجهه در دو مرحله دادرسی قابلیت طرح دارد. در مرحله اول مواجهه در تحقیقات مقدماتی است که بهتر است جز در موارد ضروری از مواجهه جلوگیری شود،

---

^۱ برخی نیز سه شرط را برای شهادت مجازی مطرح کرده‌اند؛ اول اینکه این شهادت باید استثنایی باشد. دوم اینکه در صورت در دسترس نبودن متهم، می‌توان شهادت مجازی را پذیرفت و در نهایت در شهادت مجازی باید امکان رعایت سوالات مقابل وجود داشته باشد (Rocha, Op Cit/۳۹۳) مساله اخیر (رعایت سوالات متقابل) در مورد رسیدگی مجازی به اتهام نیز قابل طرح است و عدم رعایت آن به معنی نادیده گرفتن شرط مواجهه است.

^۲ رجوع کنید: فریدمن، ریچارد دی، شهادت از راه دور، ترجمه علیرضا قرجه‌لو، ماهنامه حقوقی کانون سردفتران و دفتریاران، شماره ۷۶، دی ۱۳۸۶ و مهرافشان، علیرضا، دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی سال سوم، شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.

زیرا چه بسا باعث تبانی شهود با یکدیگر یا شهود و متهم می‌شود. ماده ۲۰۷ قانون آیین دادرسی کیفری در این باره می‌گوید: «قاضی از هر یک از شهود و مطلعین جداگانه و بدون حضور متهم، تحقیق می‌نماید و اظهاراتشان را نوشته، به امضاء یا اثر انگشت آنان می‌رساند. تحقیق مجدد و مواجهه آنان در صورت ضرورت بلامانع است.»

در مرحله دوم دادرسی که رسیدگی و صدور حکم است نیز می‌توان مواجهه را مطرح نمود منتهی در اینجا بنا به اهدافی که از نظر روانشناسی و حقوقی گفته شد، با بحث الزامی بودن مواجهه روبرو هستیم. ولی متأسفانه مقنن ایرانی این مسأله را در این مرحله به سکوت گذاشته و الزامی به حضور چهره به چهره متهم و شاهد در هنگامی که شاهد شهادت می‌دهد، نیست. با این اوصاف اگر زمانی در نظام قضایی ایران، مسأله شهادت الکترونیکی یا رسیدگی مجازی به اتهام مطرح گردد و بحثی در فصل دادرسی و صدور حکم راجع به الزامی بودن مواجهه نیامده باشد، هیچ منعی برای استفاده از شهادت الکترونیکی یا رسیدگی مجازی به اتهام نخواهد بود، زیرا شرط مواجهه ضروری نیست؛ البته همانگونه که بیان شد پذیرش بی قید و شرط شهادت الکترونیکی یا رسیدگی مجازی به اتهام نتایج خوبی نخواهد داشت.

گفتار دوم: امضای الکترونیکی قاضی

امضای الکترونیکی عبارت است از هر نوع علامت منضم شده یا به طریق منطقی، به داده پیام متصل شده باشد و برای شناسایی امضاء کننده داده پیام مورد استفاده قرار می‌گیرد. امضای الکترونیک در اغلب قراردادها، تراکنشها و معاملات الکترونیکی در حکم کارت ملی، شناسنامه یا هر نوع سند دیگری که ضامن صحت آن قرارداد است، عمل می‌کند و با استفاده از آن می‌توان سندیت متون الکترونیکی را بررسی کرد و اسناد قابل پیگیری می‌شوند.

امضای دیجیتال بهترین و پیشرفته ترین و پرکاربردترین نوع از امضاهای الکترونیک است که به دلیل امنیت بالای آن، جایگزین سایر روشهای موجود شده و اکثر

۲۴۶....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

قانونگذاران از جمله قانونگذاران تجارت الکترونیک ایران که مرکز توسعه تجارت الکترونیک می باشد، این شیوه امضا را پذیرفته است. گواهی امضای دیجیتال یک سند الکترونیکی امضاء شده است و برای یک شخص یا سازمان صادر می شود و با استفاده از اطلاعات آن می توان دارنده گواهی را برای برقراری ارتباط امن با وی، شناسایی کرد. صاحبان این گواهی الکترونیکی افراد حقیقی یا حقوقی، سازمانها، مؤسسات یا شرکت و یا مؤلفه های سخت افزاری و نرم افزاری هستند. در این گواهی مواردی نظیر اینکه این گواهی به چه منظوری صادر شده، چقدر اطمینان حاصل کنیم صادر کننده کیست و تا چه زمانی اعتبار دارد، آورده شده است.

هر چند که در قانون در مورد امضای الکترونیک اشخاص تصریح شده اما در مورد امضای الکترونیک قضات مطلبی ذکر نشده است. در حالی که به دلیل اعطای برخی مجوزهای کلی توسط قانون، انشای رأی توسط قضات هم می تواند شامل این موارد باشد و امضای الکترونیک قاضی نیز در ذیل آن آمده و از همان طریق نیز به طرفین و وکلای پرونده ابلاغ شود. گروهی معتقدند که روح حاکم بر دادرسی الکترونیک، نشان دهنده اعطای مجوزهایی در مورد برخی قواعد سنتی حاکم بر دادرسی بوده که بر اساس آن، لازم نیست حتماً به صورت سنتی باشد که از جمله این موارد ابلاغ است که دارای مقررات خاصی است.^۱

نتیجه و پیشنهادها

دستاوردهای سریع، شفاف و کارآمد فناوری های نوین اطلاعات، به قشرهای مختلف اجتماع و زندگی انسانی تحمیل شده اند. پیشرفتهایی که در این زمینه وجود دارد، بدون اینکه از طریق قوانین و مقررات قابل پیشگیری باشد، تنها مدیریت پذیر است. پذیرش عمومی ارتباطات الکترونیکی به طور مستقیم با منطبق سرعت، دقت، هزینه کم و شفافیت در روابط اجتماعی ارتباط می یابد. با این پشتوانه های منطقی، تقریباً

^۱ اصلانی، حمیدرضا، حقوق فناوری اطلاعات، تهران، نشر میزان، چاپ نخست، ۱۳۸۴، ص ۳۰۶.

قانون هیچ کشوری نتوانسته در برابر این پیشرفته‌ها بیاستد و تنها - آن هم تا حد امکان - فناوری را نظام‌مند کرده و در راستای توسعه پایدار به کار گرفته است.

دادرسی الکترونیکی از این چرخه عادی دور یا جدا نیست. شیوه نوینی که برای تمام یا برخی از بخش‌های دادرسی حسب مورد معرفی می‌شود، آن‌چنان مفید است که خود را تحمیل می‌کند و نظام دادرسی را مجبور می‌سازد تا قواعد و مقررات مرتبط با آن را تنظیم و محاکم را به هماهنگ‌سازی خود با پیشرفتهای زمان ملزم نماید. در پایان نکات اصلی و راهکارهای عملی به طور خلاصه به شرح زیر معرفی می‌شوند:

۱. الکترونیکی شدن دادرسی، قواعد بنیادین حاکم بر رسیدگی مدنی را تغییر نمی‌دهد؛ بلکه تنها ابزارهایی در خدمت اصول و قواعد دادرسی برای رسیدگی بهتر و سریعتر است.

۲. نظام دادرسی باید به تدریج با ارایه آموزش‌های کافی به شهروندان یا قشر مشخصی از آنها (برای مثال، وکلا و مشاوران حقوقی) زمینه را برای الکترونیکی کردن مراجعه مردم به دادگستری تا بیشترین حد امکان فراهم نماید. تجربه نشان می‌دهد که این رویکرد، یکی از بهترین شیوه‌ها برای کاستن از فساد اداری، تحقق شفافیت و سلامت قضایی است.

۳. در تدوین و اجرای قوانین و مقررات راجع به دادرسی الکترونیکی، باید تا حد امکان از دیوان‌سالاری و ایجاد نهادها و تشکیلات مدیریتی با کارکردهای موازی یا بدون ضرورت خودداری شود. قانون آیین دادرسی جرائم نیروهای مسلح و دادرسی الکترونیکی با چنین اشکالی در حوزه نهادسازی برای دادرسی الکترونیکی روبرو می‌باشد.

۴. قانونگذار باید ابلاغ الکترونیکی را در تمام انواع دادرسی الزامی نماید. این اقدام بهتر از ابلاغ کاغذی است که هیچ معیاری برای وصول آن وجود ندارد. به‌ویژه در مواردی که طرفین اقدام به معرفی شماره تلفن همراه یا آدرس

۲۴۸....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

ایمیل به دادگاه می‌کنند و ابلاغ از این طریق را کافی می‌دانند؛ اقدام به ابلاغ کاغذی، صرفاً اتلاف وقت و هزینه محسوب می‌شود.

در جنبه‌های انسانی دادرسی که ذاتاً جایگزین الکترونیکی ندارد، الکترونیکی کردن فرایند دادرسی، ممنوع و غیرقانونی است. برای مثال، مواجهه شهود با همدیگر یا اصحاب دعوا در فضای مجازی، عملاً یا غیرممکن است یا اثر ویژه چهره به چهره شدن در فضای فیزیکی را ندارد. مقنن باید این حقایق را در قانونگذاری خود لحاظ و دادرسان نیز باید بر مبنای چنین واقعیت‌هایی عمل کنند.

منابع:

- افتخارجهرمی، گودرز و السان، مصطفی، آیین دادرسی مدنی، جلد دوم، چاپ اول، انتشارات میزان، پاییز ۱۳۹۶.
- السان، مصطفی، جنبه‌های حقوقی داوری آن‌لاین، نامه مفید، شماره ۵۸، اسفند ۱۳۸۵.
- السان، مصطفی، دادرسی مدنی الکترونیکی، طرح پژوهشی اجرا شده برای پژوهشکده حقوق خصوصی پژوهشگاه قوه قضائیه (منتشر نشده)، اردیبهشت ۱۳۹۵.
- اصلانی، حمیدرضا، حقوق فناوری اطلاعات، تهران، نشر میزان، چاپ نخست، ۱۳۸۴.
- دژپسند، فرهاد، تجارت الکترونیک ابزاری برای کاهش شکاف دیجیتالی، فصلنامه عصر ارتباط، شماره ۲۰، ۱۳۸۲.
- فرخ پهلوی، عبدالحسین و بصیری، ساسان، اصول طراحی درگاه دولت الکترونیک، مجله تحول اداری، دوره نهم، شماره ۵۱، ۱۳۸۵.
- فریدمن، ریچارد دی، شهادت از راه دور، ترجمه علیرضا قرجه‌لو، ماهنامه حقوقی کانون سردفتران و دفتریاران، شماره ۷۶، دی ۱۳۸۶.
- فیضی، کامران و مقدسی، علیرضا، موانع و راهکارهای شکل‌گیری دولت الکترونیک در ایران، مجله توسعه و مدیریت، شماره ۲۲، ۱۳۸۳.
- قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲.
- قانون تجارت الکترونیکی مصوب ۱۳۸۲/۱۱/۱۷، روزنامه رسمی ۱۳۸۲/۱۱/۱۱ - سال ۵۹، شماره ۱۷۱۶۷.
- مهرافشان، علیرضا، دادرسی مجازی مفهومی نوین در عدالت قضایی، مجله مطالعات فقه و حقوق اسلامی سال سوم، شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۰.

۲۵۰....تحقیقات حقوقی تطبیقی ایران و بین‌الملل، سال نهم، شماره سی و چهارم، زمستان ۱۳۹۵

Brian, Murray, Confronting Religion: Veiled Muslim Witnesses and the Confrontation Clause, Vol ۸۵, Notre Dame Law Review, ۲۰۰۹-۲۰۱۰.

Brooke, Henry (General Editor), Civil Procedure, Volume ۲, Sweet & Maxwell, London ۲۰۰۴.

Girsberger, Daniel & Schramm, Dorothee, Cyber-Arbitration, European Business Organization Law Review, Vol. ۳, ۲۰۰۲.

Jacobius, A, Two More Courts Add Electronic Filing, American Bar Association Journal, Vol. ۲۰, ۱۹۹۵.

Kirdendall, J. N, Where Judges Fit in to Electronic Future, Judge Journal, Vol. ۳۵ (۱), ۱۹۹۶.

McMillan, James E, Toward the Electronic Court, trial, ۱۹۹۵.

Ponte, Lucille M, The Michigan Cyber Court: A Bold Experiment in the Development of the First Public Virtual Courthouse, The North Carolina Journal of Law & Technology, Vol. ۴, ۲۰۰۲.

Practice Direction-Communication and Filing of Documents by E-mail; The Practice Direction Supplements UK-CPR, Rule ۵.۵.

Stanfield, Allison, Cyber Courts: Using the Internet to Assist Court Processes, Journal of Law and Information Science, Vol. ۸, ۱۹۹۷.

United Nations Convention on the Use of Electronic Communications in International Contracts, UNCITRAL ۲۰۰۵.

U.S Federal Rules of Criminal Procedure